

UDK: 94(575.1):796

Furqat N. BOZOROV,
Tayanch doktorant, O'zRFA Tarix instituti, Toshkent, O'zbekiston
E-mail: furqattarixchi@gmail.com; ORCID: 0009-0007-3342-9400

O'zRFA Tarix instituti professori, Tarix fanlari doktori (DSc), F.Boboyev taqrizi asosida

O'ZBEKISTONDA KO'ZI OJIZLARNING SHAXMAT, SHASHKA VA DOMINO O'YINLARIDAGI ISHTIROKI (1991–2025-YILLAR)

Аннотация

Mazkur maqolada 1991-2025-yillarda O'zbekistonda ko'zi ojiz shaxslarning intellektual sport turlari shaxmat, shashka va domino o'yinlaridagi ishtiroki arxiv hujjatlari, davriy matbuot materiallari va xalqaro manbalar asosida tahlil qilinadi. O'zbekiston Ko'zi ojizlar jamiyati (O'zKOJ) tizimida o'tkazilgan respublika birinchiliklari, maxsus maktab-internat o'quvchilari o'rtasidagi musobaqalar, Markaziy Osiyo birinchiliklari hamda jahon miqyosidagi bellashuvlarda erishilgan natijalar xronologik ketma-ketlikda yoritiladi. Shuningdek, soha rivojiga doir davlat siyosati o'rni va domino o'yinining ko'zi ojizlar orasidagi ommaviyligi alohida ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Braylcha shaxmat-shashka, domino, O'zbekiston Ko'zi ojizlar jamiyati, nogironligi bo'lgan shaxslar huquqlari.

УЧАСТИЕ НЕЗРЯЧИХ ЛЮДЕЙ УЗБЕКИСТАНА В ИГРАХ В ШАХМАТЫ, ШАШКИ И ДОМИНО (1991–2025 ГОДЫ)

Аннотация

В данной статье на основе архивных документов, материалов периодической печати и международных источников анализируется участие лиц с нарушениями зрения в интеллектуальных видах спорта — шахматах, шашках и домино — в Узбекистане в 1991–2025 годах. В хронологическом порядке освещаются результаты, достигнутые на чемпионатах республики, проводимых в системе Общества слепых Узбекистана (УЗОС), соревнованиях среди учащихся специальных школ-интернатов, первенствах Центральной Азии и турнирах мирового уровня. Также отдельно рассматриваются роль государственной политики в развитии сферы и популярность игры в домино среди лиц с нарушениями зрения.

Ключевые слова: Браилевские шахматы и шашки, домино, Общество слепых Узбекистана, права лиц с инвалидностью.

PARTICIPATION OF BLIND PEOPLE IN UZBEKISTAN IN CHESS, CHECKERS, AND DOMINOES (1991–2025)

Annotation

Based on archival documents, periodical press materials, and international sources, this article analyzes the participation of visually impaired individuals in intellectual sports-chess, checkers, and dominoes-in Uzbekistan between 1991 and 2025. Results achieved in national championships held within the system of the Society of the Blind of Uzbekistan, competitions among students of specialized boarding schools, Central Asian championships, and world-level contests are covered in chronological order. Additionally, the role of state policy in the development of the sector and the popularity of dominoes among visually impaired individuals are examined separately.

Keywords: Braille chess and checkers, dominoes, Society of the Blind of Uzbekistan, rights of persons with disabilities.

Kirish. Ko'zi ojiz shaxslarning sport hayotidagi ishtiroki ko'pincha yengil atletika, suzish yoki dzyudo kabi jismoniy kuch va chidamlilikni talab etadigan yo'nalishlar misolida o'rganiladi. Holbuki, ko'rish qobiliyati cheklangan insonlar uchun eng ommaviy va eng ochiq sport maydoni – bu maxsus jismoniy inshoot ham, murabbiylar guruhi ham talab qilmaydigan intellektual o'yinlar: shaxmat, shashka va domino. Ushbu o'yinlar mustaqillik yillarida O'zbekiston Ko'zi ojizlar jamiyati (O'zKOJ) tizimidagi sport hayotining o'zagini tashkil etdi va aynan ular orqali ko'plab ko'zi ojiz sportchilar respublika hamda xalqaro maydonga chiqdi.

Mazkur maqolaning maqsadi – 1991–2025-yillarda O'zbekistonda ko'zi ojizlarning shaxmat, shashka va domino o'yinlaridagi ishtirokini arxiv hujjatlari va davriy matbuot materiallari asosida tizimli tahlil qilish, ularning ijtimoiy reabilitatsiyadagi o'rni aniqlash hamda soha rivojiga to'sqinlik qilayotgan muammolarni ochib berishdan iborat. Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili Ko'zi ojizlarning intellektual sport turlaridagi ishtiroki xorijiy tadqiqotlarda asosan reabilitatsiya nuqtai nazaridan o'rganilgan. Xususan, shaxmatning ko'rish qobiliyati cheklangan shaxslarga

ko'rsatadigan reabilitatsion ta'siri bo'yicha olib borilgan tadqiqotda bu o'yin diqqatni jamlash, xotira va hayoliy tasavvurni rivojlantirishi, shuningdek, ijtimoiy muloqotni kengaytirishi ilmiy asoslab berilgan [1]. Tashkiliy jihatdan esa soha Xalqaro Brayl shaxmat assotsiatsiyasi va Xalqaro nogironlar shashka qo'mitasi faoliyati bilan bog'liq holda yoritiladi. O'zbekiston tarixshunosligida ko'zi ojizlar sporti bo'yicha ayrim tadqiqotlar mavjud bo'lsa-da, ular asosan paralimpiya yo'nalishiga bag'ishlangan bo'lib, intellektual sport turlari alohida tadqiqot obyekti sifatida o'rganilmagan. Mazkur maqola ayni shu bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot tarixiylik, xolislik va tizimlilik tamoyillariga asoslanadi. Ish jarayonida O'zbekiston Milliy arxivining O'zKOJ faoliyatiga oid hujjatlari, "Bir safda" jurnalining 1992–2025-yillardagi sonlari hamda xalqaro tashkilotlarning rasmiy manbalari tahlil qilindi. Shuningdek, muammoviy-xronologik, qiyosiy-tarixiy, statistik va tavsifiy metodlardan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Ko'zi ojiz shaxslarning sport va intellektual o'yinlar bilan shug'ullanish huquqi O'zbekiston Respublikasining "Nogironligi bo'lgan shaxslar huquqlari

to'g'risida"gi Qonunida mustahkamlangan bo'lib, unda nogironligi bo'lgan shaxslarning jismoniy tarbiya va sport bilan shug'ullanishi uchun sharoit yaratish davlat organlari zimmasiga yuklatilgan [2]. Ommaviy sportni rivojlantirishga doir davlat siyosati Prezidentning 2020-yil 30-oktabrdagi PF-6099-son Farmoni bilan yangi bosqichga ko'tarildi [3].

Davlat rahbari Sh.M.Mirziyoyev nogironligi bo'lgan sportchilar bilan uchrashuvida ularning yutuqlariga baho berar ekan: "Bu – sizlarning tinimsiz mehnatingiz, bukilmaz irodangiz, iste'dod va mahoratingiz samarasidir", deb ta'kidlagan hamda bu natijalarni "yurtimizda inson qadrini amalda ta'minlashga qaratilgan tizimli ishlarimiz natijasi" sifatida izohlagan. Ushbu fikr aynan intellektual sport turlariga nisbatan o'zining to'liq mazmunini ochib beradi. Shaxmat, shashka va domino taxtasi ortida ko'zi ojiz insonning jismoniy imkoniyati emas, balki iroda, xotira va tafakkur salohiyati hal qiluvchi omilga aylanadi.

Shaxmat: moslashtirish tamoyili va xalqaro tashkiliy asos. Ko'zi ojizlar shaxmati odatdagi shaxmatdan qoidalari bilan emas, balki shaklining tuzilishi bilan farqlanadi. Maxsus taxtada oq katakchalar bo'rtib chiqqan, qora katakchalar esa botiq holatda tayyorlanadi; donalar taxtaga mahkamlanadigan shtiftga ega bo'lib, qora donalarning uchki qismiga qabariq nuqta o'rnatiladi. Shu tariqa o'yinchi vaziyatni barmoq uchi bilan "o'qiydi", pozitsiyani esa xotirasida saqlaydi. Ilmiy tadqiqotlar bunday mashg'ulot ko'rish qobiliyati cheklangan shaxslarda diqqatni jamlash, ish xotirasi va fazoviy-vizual tasavvurni sezilarli darajada rivojlantirishini, tug'ma ko'r insonlar ham vizual-fazoviy obrazlarni shakllantira olishini ko'rsatgan [4]. Xalqaro miqyosda ko'zi ojizlar shaxmati Xalqaro Brayl shaxmat assotsiatsiyasi (International Braille Chess Association – IBCA) tomonidan boshqariladi. Assotsiatsiya 1958-yilda ta'sis etilgan bo'lsa-da, uning shakllanishi 1951-yilda o'tkazilgan, 10 mamlakatdan 20 nafar shaxmatchi qatnashgan ilk xalqaro yozishma turniri bilan bog'liq. IBCA 1964-yildan Xalqaro shaxmat federatsiyasi (FIDE) bilan hamkorlikka kirishgan va bugungi kunda 75 dan ortiq davlatni birlashtirib, Ko'zi ojizlar shaxmat Olimpiadasi hamda jahon chempionatlarini o'tkazishi yurtimizdagi ko'zi ojizlar shaxmatining xalqaro me'yorlar asosida shakllanishiga zamin yaratdi.

O'zbekistonda ko'zi ojizlar shaxmati va shashkasining shakllanishi (1991–2000-yillar). Sovet davrining so'nggi yilida – 1991-yilning 4, 6 va 7 mart kunlarida O'zKOJ tizimida o'tkazilgan sport musobaqalari dasturi shaxmat, shashka yo'nalishlarida o'tkazilgan edi [6]. Bu – intellektual o'yinlarning jamiyat sport hayotida avvaldanoq markaziy o'rin egallaganini ko'rsatadi.

Mustaqillikning dastlabki yilidayoq 1992-yilning 13–29-iyul kunlarida O'zKOJning Yurak-asab kasalliklari sanatoriysida "Sport – omma uchun" O'zbekiston uyushmasi sovrinlari uchun ko'rish bo'yicha nogiron erkak shaxmatchilar o'rtasida respublika shaxsiy birinchiligi bo'lib o'tdi. Unda jamiyatning sport ustaligiga nomzod darajasidagi 13 nafar eng kuchli o'yinchisi ishtirok etdi. Musobaqa yakunida jizzaxlik o'qituvchi A. Ergashev sakkiz g'alaba va uch durang bilan 9,5 ochko to'plab O'zbekiston chempioni bo'ldi; qarshilik D. Chigarev 8 ochko bilan ikkinchi, chirchiqlik E. Malashev 7,5 ochko bilan uchinchi o'rinni egalladi [7]. E'tiborlisi shundaki, hisobotda musobaqa borishiga salbiy ta'sir ko'rsatgan holatlar – ayrim ishtirokchilarning mashg'ulot va hordiq rejimiga rioya qilmagani, bir sportchining beshinchi turdan keyin bellashuvni tashlab ketishi natijasida hakamlar hay'ati u bilan o'ynagan raqiblarning ochkolarini bekor qilishga majbur bo'lgani ham ochiq qayd etilgan. Shu yilning oktabr oyida "Kosonsoy" sog'lomlashtirish oromgohida jamiyatning shaxsiy-jamoaviy birinchiligi o'tkazilib, unda 70 dan ziyod ko'zi ojiz shaxmatchi

va shashkachi ishtirok etdi. Musobaqa nogironlar sporti respublika spartakiadasi dasturi doirasida uyushtirilgan edi. Biroq Qashqadaryo, Navoiy, Surxondaryo va Xorazm viloyatlarining sportchilari mablag' yetishmovchiligi sababli qatnasha olmagan edi. O'yin natijasiga ko'ra shaxmat bahsida ham rus shashkasida ham Toshkent shahri birinchi o'rinni egalladi; xalqaro shashka bo'yicha esa toshkentlik X. Azizov g'olib chiqdi [8]. 1995-yilda O. Komilov tashabbusi bilan shashkachilar o'rtasida 5 ta viloyat ishtirokida "Do'stlik uchrashuvi" tashkil etilgan bo'lsa, 1997-yilning 10–12-dekabr kunlarida nogironlarning ikkinchi respublika spartakiadasi doirasida Ko'zi ojizlar jamiyati madaniyat saroyida shaxmat va shashka turnirlari bo'lib o'tdi. Shaxmatda Qoraqalpog'iston vakili Q. Jaqashov birinchi, Namangan viloyati ko'zi ojizlar klubi mudiri O'. Qodirov ikkinchi, Samarqand maktab-internatining matematika o'qituvchisi A. Abdullayev uchinchi o'rinni egalladi. Shashka bellashuvida jami 28 nafar ko'zi ojiz erkak va ayol qatnashdi: erkaklar o'rtasida A. Abduraimov (Andijon), ayollar o'rtasida S. Qambarova (Samarqand) g'olib bo'ldi [8]. Ushbu g'oliblar orasida o'qituvchilar, korxona ishchilari va klub mudirlari borligi intellektual sportning ko'zi ojizlar uchun kasbiy faoliyat bilan uyg'un, ommaviy mashg'ulot bo'lganini ko'rsatadi. Markaziy Osiyo maydoniga chiqish (2000–2017-yillar). 2000-yilning may oyida Yangiyo'dagi sihatgohda Markaziy Osiyo birinchiligi yo'llanma olish uchun saralash musobaqalari o'tkazildi. Ayollar o'rtasida shaxmat bo'yicha buxorolik Samiya To'xtasinova mutlaq natija bilan yo'llanmani qo'lga kiritdi; shashkada toshkentlik G. Holmatova g'olib bo'ldi. Erkaklar o'rtasida shaxmatda qashqadaryolik D. Chigayev 8 ochko, shashkada toshkentlik H. Azizov 6,5 ochko bilan birinchilikni egalladi [9].

2000-yilning 30-oktabr – 4-noyabr kunlari Turkmanistonning "Feruza" maskanida o'tkazilgan Markaziy Osiyo birinchiligi O'zbekiston shaxmatchilarining birinchi jamoasi g'olib deb topildi. Xalqaro shashka bo'yicha esa yurtimiz vakillari raqiblarini ketma-ket 3:0 hisobida mag'lub etib, chempionlik unvonini muddatidan oldin qo'lga kiritdi. Keyingi yillarda ushbu turnir an'anaga aylandi: 2001-yilning iyulida Qirg'izistonning Issiqko'l bo'yidagi "Orbita" pansionatida o'tkazilgan bellashuvda shashkachilarimiz birinchi, shaxmatchilarimiz uchinchi o'rinni egalladi; 2004-yilning iyunida Yangiyo'da o'tkazilgan birinchilikda esa O'zbekistonning birinchi jamoasi shaxmat bo'yicha ham, xalqaro shashka bo'yicha ham birinchi o'rinni qo'lga kiritdi. 2009-yilda Qirg'izistonning Jalolobod viloyatidagi "Arslonbob" maskanida shaxmat-shashka bo'yicha do'stlik uchrashuvi bo'lib o'tdi. 2017-yilda esa Yangiyo'l sihatgohida to'rt davlatdan 22 nafar sportchi ishtirokida o'tkazilgan Markaziy Osiyo birinchiligi O'zbekiston shashkachilari 6 ochko to'plab mutlaq chempionlikni qo'lga kiritdi [10].

Respublika birinchiliklari va yangi avlodning shakllanishi. 2013-yilda Yangiyo'l sihatgohida o'tkazilgan respublika jamoaviy va shaxsiy birinchiligi 12 ta guruh tarkibida 18 nafar shashkachi va 12 nafar shaxmatchi Respublika shaxmat federatsiyasi vakillari hakamligida bellashdi [11].

2016-yilda mustaqilligimizning 25 yilligi munosabati bilan "Kosonsoy sohili" dam olish maskanida O'zbekiston Shaxmat-shashka federatsiyasi va Milliy Paralimpiya assotsiatsiyasi hamkorligida o'tkazilgan respublika birinchiligi hududiy bosqichlardan saralangan 58 nafar sportchi ishtirok etdi va musobaqa shveysariya tizimida tashkil etildi. Shaxmat bo'yicha erkaklar orasida qoraqalpog'istonlik K. Jaqashev 7 imkoniyatdan 6 ochko to'plab birinchi o'rinni, 100 katakli shashka bo'yicha buxorolik S. Xolliyev 14 imkoniyatdan 11 ochko bilan mutlaq g'oliblikni, shashkachi

ayollar orasida samarqandlik Ch. Baliqova 12 ochko bilan birinchi o'rinni egalladi [12].

Jahon maydonidagi yutuqlar. Ko'zi ojizlar shashkasi bo'yicha xalqaro musobaqalar Xalqaro nogironlar shashka qo'mitasi (International Draughts Committee of the Disabled – IDCD) tomonidan tashkil etiladi. Qo'mita ko'rish, eshitish va harakatlanish imkoniyati cheklangan o'yinchilar uchun jahon va Yevropa chempionatlarini alohida toifalar bo'yicha o'tkazadi. Shunday musobaqalardan biri 2017-yilda Bolgariyaning Kranevo shahrida IDCD tashabbusi bilan ikkinchi marta o'tkazilgan 100 katakli shashka bo'yicha jahon chempionatida O'zbekiston Respublikasi Bolalar sportini rivojlantirish jamg'armasining moliyaviy ko'magida 4 nafar ko'zi ojiz shashkachidan iborat 6 ta davlat delegatsiyasi ishtirok etdi.

Samarqanddagi 59-ko'zi ojiz bolalar maxsus maktab-internatining 10-sinf o'quvchisi Ch. Baliqova klassik yo'nalishda barcha raqiblarini ortda qoldirib oltin medalni qo'lga kiritdi [13].

2025-yilning mart oyida esa xalqaro musobaqaning o'zi O'zbekistonga o'tkazildi. Yangiyo'ldagi sihatgohda IDCD va O'zKOJ Markaziy boshqaruvi tashabbusi bilan imkoniyati cheklangan sportchilar o'rtasida shashka bo'yicha Osiyo ochiq chempionati hamda jahon kubogi bosqichi o'tkazildi. Turnirda 7 davlatdan 37 nafar shashkachi qatnashdi. Jahon kubogining yurtimizda o'tkazilgan ikkinchi bosqichida Rossiya, Polsha, Mo'g'uliston, Qozog'iston va O'zbekistondan 19 nafar sportchi bellashdi; O'zbekiston sharafiga himoya qilgan S. Xasanova 9 ochko to'plab oltin medalni qo'lga kiritdi, X. Azizov 10 ochko bilan ikkinchi o'rinni egalladi.

Maxsus maktab-internat o'quvchilari o'rtasidagi musobaqalar. Ko'zi ojizlar shaxmati va shashkasining uzluksizligini ta'minlagan asosiy bo'g'in – maxsus maktab-internatlar tizimi bo'ldi. 1996-yilda Namangan viloyatida, 1997-yilda Qarshi shahrida, 1998-yilning aprelida esa Toshkentda o'quvchilar o'rtasida jamoaviy va shaxsiy birinchiliklar o'tkazildi. 2001-yilning may oyida Kosonsoy oromgohida, 2002-yilning noyabrida Samarqandda o'tkazilgan musobaqalarning har birida 60 nafardan sportchi o'quvchi ishtirok etgan bo'lsa, 2018-yilning so'nggi choragida Buxorodagi 24-ko'zi ojiz bolalar maktab-internatida O'zKOJ Markaziy boshqaruvi, Xalq ta'limi hamda Jismoniy tarbiya va sport vazirliklari hamkorligida 52 nafar o'g'il-qiz ishtirokida o'tkazilgan respublika birinchiligi musobaqasida turnirning bosh hakami E. Umarov maktab-internatlarda shaxmat bo'yicha alohida murabbiylik shtatini joriy etish zarurligini ta'kidlashi natijasida 2018–2025-o'quv yilidan boshlab tajriba tariqasida 150 ta umumta'lim maktabida shaxmat darslari o'quv dasturiga kiritildi [15].

Domino: ommaviy o'yin va hujjatlashtirilmagan soha. Ko'zi ojizlar orasida eng keng tarqalgan, biroq eng kam o'rganilgan o'yin – domino. Uning moslashtirilishi soddaligi bilan ajralib turadi: toshlardagi nuqtalar bo'rtiq (relyefli) holatda ishlanadi, toshning o'rtasidan seziladigan ajratuvchi chiziq o'tkaziladi, toshlarning o'zi esa odatdagidan yirikroq va qo'lda ushlashga qulay, mustahkam materialdan tayyorlanadi. Shu tufayli ko'zi ojiz o'yinchi tosh qiymatini barmoq uchi bilan bir lahzada aniqlaydi. Bu esa ko'zi ojiz va ko'zi ko'radigan insonlarning bir stol atrofida teng sharoitda o'ynashiga imkon beradi [16].

Domino ko'zi ojizlar uchun bir vaqtning o'zida bir necha vazifani bajaradi. Birinchidan, u barmoq uchi sezgirlikni mashq qildiradi – bu Brayl yozuvini o'zlashtirish uchun zarur bo'lgan asosiy ko'nikma. Ikkinchidan, o'yin davomida stol ustidagi barcha toshlarni va raqiblarning yurishlarini yodda saqlash talab etilishi inson xotirasini rivojlantiradi. Uchinchidan, domino murabbiy, maxsus zal yoki qimmat inventar talab qilmaydi, shu bois u korxona, mahalla va maktab-internat sharoitida kundalik muloqot vositasiga aylanadi.

Ayni paytda tadqiqot davomida aniqlandiki, O'zbekiston Ko'zi ojizlar jamiyati tizimida 1991–2025-yillarda domino bo'yicha respublika miqyosida rasmiy musobaqa o'tkazilgani haqidagi hujjatli ma'lumot uchramadi.

Xulosa va takliflar. Mazkur tadqiqot natijalariga tayangan holda quyidagi umumlantirilgan xulosalar chiqarildi:

Birinchidan, 1991–2025-yillarda shaxmat va shashka O'zbekiston Ko'zi ojizlar jamiyati sport hayotining uzluksiz o'zagi bo'lib xizmat qildi: mustaqillikning eng og'ir iqtisodiy yillarida ham respublika birinchiliklari to'xtatilmadi.

Ikkinchidan, ushbu o'yinlar ko'zi ojizlar uchun sport bo'lish bilan birga rehabilitatsiya vositasi ham bo'ldi – ular barmoq sezgirlik, xotira va hayoliy tafakkurni rivojlantirib, ijtimoiy muloqot doirasini kengaytirdi.

Uchinchidan, maxsus maktab-internatlar tizimi kadrlar zaxirasi vazifasini bajardi: Ch. Baliqova, F. Mardiyev, S. Xasanova kabi jahon chempionati sovrindorlari aynan shu tizimdan yetishib chiqdi.

To'rtinchidan, tahlil sohaning asosiy muammosini – moliyaviy ta'minotning beqarorligi va hududiy tashkilotlar faoliyatidagi nomutanosiblikni ko'rsatdi. 1992-yilda to'rt viloyat sportchisining mablag' yetishmovchiligi tufayli musobaqada qatnasha olmagan va bu holat bugungi kunda ham uchray turishi bunga yaqqol misoldir.

Beshinchidan, domino ko'zi ojizlar orasida eng ommaviy o'yinlardan bo'lishiga qaramay, respublika sport taqvimida aks etmagan. Uni O'zKOJ musobaqalari dasturiga kiritish, maktab-internatlarda shaxmat bo'yicha alohida murabbiylik shtatini joriy etish maqsadga muvofiqdir.

ADABIYOTLAR

1. The rehabilitative effect of chess on the visually impaired // *Loisir et Société / Society and Leisure*. – 2023. – Vol. 46, No. 2. DOI: 10.1080/07053436.2023.2216592
2. International Braille Chess Association (IBCA) // https://en.wikipedia.org/wiki/International_Braille_Chess_Association [Murojat qilingan sana: 13.09.2026]
3. International Draughts Committee of the Disabled (IDCD). Championships // <https://idcd-draughts.com/page4> [Murojat qilingan sana: 13.09.2026]
4. O'zbekiston Respublikasining “Nogironligi bo'lgan shaxslar huquqlari to'g'risida”gi Qonuni. – 2020-yil 15-oktabr, O'RQ-641-son.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “Sog'lom turmush tarzini keng tatbiq etish va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi Farmoni. – 2020-yil 30-oktabr, PF-6099-son.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “Shaxmatni yanada ommalashtirish va rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida”gi qarori. – 2022-yil 5-avgust // <https://president.uz/oz/lists/view/5413> [Murojat qilingan sana: 13.09.2026]
7. “Kelgusi Paralimpiya o'yinlarida kuchli o'ntalikka kirish bosh maqsadimiz bo'ladi” – prezident // <https://www.gazeta.uz/oz/2024/09/13/paralympics/> [Murojat qilingan sana: 13.09.2026]
8. O'zbekiston MA, P-2370-jamg'arma, 1-ro'yxat, 3662-yig'majild, 50-varaq.

9. O'zbekiston Respublikasi markaziy ko'zi ojizlar kutubxonasi (O'zRMKoK) Bir safda fondi, – 1992-yil, 10-11-son. – B. 25. 1993-yil, 1-2-son. – B. 24.
10. O'zbekiston MA, P-2370-jamg'arma, 1-ro'yhat, 3831-yig'majild, 12, 16, 20-varaqlar. O'zRMKoK Bir safda fondi, – 1998-yil, 1-son. – B. 24–25.
11. O'zRMKoK Bir safda fondi, – 2000-yil, 4-son. – B. 19–20. 2001-yil, 1-son. – B. 23–24. 2001-yil, 5-son. – B. 25. 2004-yil, 4-son. – B. 31. 2009-yil, 5-son. – B. 43. 2018-yil, 1-son. – B. 55–57.
12. O'zRMKoK Bir safda fondi, – 2013-yil, 6-son. – B. 47–50. 2025-yil, 1-son. – B. 58–59.
13. O'zRMKoK Bir safda fondi, – 2016-yil, 5-son. – B. 52–54.
14. “O'zRMKoK Bir safda fondi, – 2017-yil, 6-son. – B. 53–55.
15. O'zRMKoK Bir safda fondi, – 2025-yil, 3-son. – B. 53–56.
16. Шашки, домино или карты: какие настольные игры доступны для инвалидов по зрению? // https://www.smartaids.ru/articles/poterya_zreniya/shashki_domino_karty_kakie_nastolnye_igry_dostupny_nezryachim/ [Murojat qilingan sana: 13.09.2026]